

Şiî-İmâmî Takiyye Nazariyesinin Kur'ânî Dayanakları

Abdulcabbar Adıgüzel

İmam-Hatip, Adana İl Müftülüğü
abdcbbr86@gmail.com

Öz

Bu makalede takiyye nazariyesinin Şiî çevrelerde ortaya çıkışı, Şiî-İmâmî ekol içerisinde yer alan Ahbârîlerin takiyyeye verdiği önem ve Usûlîlerle başlayan zihnî dönüşüm gösterilmeye çalışılmıştır. Ardından takiyyenin Kur'ân âyetleri ile temellendirilme çabaları muhtelif örneklerle açıklanmış ve Kur'ân'ı mezhebî saik ve kaygılarla okuma çerçevesinde âyetlerin tabi tutulduğu ideolojik okuma biçimi izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Takiyye, Âyet, Şia, Ahbârîlik, Usûlîlik

The Takiyyah Theory of Shi'i-Imami's Basis in Qur'an

In this article, we have tried to show that the appearance of theories in Shi'i surroundings supporting takiiyah and the importance which has been given to takkiyah by Akbaries who take part in school of Shi'i-Imami and mental mutation, begins with Usuliyya. After this, we have attempted to show that the attempts of establishing taqiyyah with help of the Quranic ayah of takkiya, explained by various examples and a form of ideological reading which the ayah depends on, have been expressed within the framework of a sectarian and worrisome reading of the Qur'an.

Key Words: Takiyyah, Verse/Ayah, Shia, Akhbariyya, Usuliyya

Atıf

Abdulcabbar Adıgüzel, Şiî-İmâmî Takiyye Nazariyesinin Kur'ânî Dayanakları, Marife, Kış 2013, ss. 111-132

Giriş

İslâm'ın erken döneminde gerçekleşen politik ihtilafların mezheplerarası bir platforma taşınmasından sonra Kur'ân âyetlerinin, mezheplerin kendi düşüncelerini ispat etmek, eylemlerini meşrulaştırmak ve muhaliflerini ötekileştirmek gayesiyle kullanıldığı müşahede edilmektedir. Hatta bazen ilmî ve dinî boyutu olmayan birçok meselenin birtakım kaygılardan ötürü Kur'ân'a dayandırılmaya çalışıldığına rastlanmaktadır. Hemen her mezhep tarafından uygulanan ideolojiye dayalı okuma gayreti sonucunda âyetlerin, sınırsız yorumlara mevzu teşkil ettiği görülmektedir.

İslâm mezhepleri içerisinde yer alan Şia'nın da kendi öğretilerine dair tartışmalarını naslar üzerinden yürütmeye çalışması, siyasî birçok meselenin dinî

alana dâhil edilmesine sebep olmuştur. Siyasî kanaatten öteye geçmeyen Ali b. Ebî Tâlib'in halife olması gerektiği düşüncesi mezhebin teşekkülüne zemin hazırlayarak, önemli bir inanç meselesi haline getirilmiştir. Zaman içerisinde dinin beş esasından biri olarak addedilen bu siyasî kanaat, Şia'yı ana bünyeden koparıp onun kendine has bazı özellikleri olan bir grup haline gelmesine sebep olmuştur. Şifî zihniyete asıl rengini veren imâmet anlayışı merkeze alındıktan sonra ismet, bedâ, gaybet, rec'at, mehdî, takiyye gibi inançlar da zaman içerisinde bu anlayışa ve siyasî hadiselerle bağlı olarak tekâmül etmiştir. Esasen her biri siyasî içerikli olan bu inanışlar, Kur'ân ayetleri ve muhtelif rivayetlerle temellendirilerek teolojik bir boyut kazanmış ve kelâmî tartışmalarla günümüze kadar ulaşmıştır. Bu sebeple söz konusu inançların ortaya çıkışı, zaman içerisinde geçirdiği evreler ve Kur'ân'la ilişkilendirilme biçimini ortaya koymak önem arz etmektedir. Söz konusu telakkilerden biri olan takiyye, Şifî-İmâmîler'in Kur'an üzerinden tartıştığı, -özellikle İmâmî-Ahbârîlerce- kabulü iman, reddi küfür olarak görülen dinî bir mesele haline gelmesi konunun kendi kaynaklarından araştırılıp ortaya konulmasını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmada, evvelâ takiyyenin kavram olarak ne anlama geldiği izah edilecek, Şia'nın ekseriyetini temsil eden İmamiyye/İsnâşeriyye/Caferiyye ekolünün iki ana kolu olan Ahbârîyye ve Usûliyye fırkalarının takiyyeye yükledikleri anlamın üzerinde durulacaktır. Ardından takiyyenin, Kur'ân'dan âyetlerle desteklenmeye çalışılması, ilgili-ilgisiz birçok âyetin özellikle Ahbârîler tarafından ne şekilde takiyye lehine yorumlandığı ve Usûlîler'in takiyye ile olan irtibatı ortaya konulacaktır.

I. Kelime ve İstilah Olarak Takiyye

Takiyye kelimesi, *v-k-y* kökünden türeyen "kendini tehlikeden korumak, ihtiyatlı davranmak, tedbir almak, çekinmek, sakınmak" gibi anlamları ihtiva eden mastardır.¹ İslâm literatüründe ise bu kavram; emniyetin zayıf olduğu durumlarda kişinin kendisini veya çevresindekileri korumak gayesiyle olduğundan farklı görünmeye çalışması, vazgeçmediği halde düşüncesinden vazgeçmiş, muhalifleriyle aynı görüşteymiş gibi hareket etmesidir.²

Takiyye, mefhum olarak ifade ettiği manayla birlikte Kur'ân'da yer almamaktadır. Ancak istilahî anlamı ifade edecek biçimde bu kavramın Kur'ân'da yeri olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Âl-i İmrân, 3/28. âyette kâfirlerden gelebilecek zararlardan korunmaları için müminlerin onlara dost gibi görünmelerine ruhsat verilmiştir. Mü'min, 40/28-45. âyetlerde Firavun hanedanından olduğu halde imanını gizleyen bir kimseden övgüyle bahsedilmiştir. Nahl, 16/106. âyette ise imandan sonra inkârcılığa dönmenin azaba müstahak bir davranış olduğu ifade

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 426-429.

² Bk. Ekinci, "İmamiyye Şiası'nda Takiyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım", s. 30; Sofioğlu, *Takiyye Kavramı*, s. 1-5.

edilmesine rağmen kalbi imanla dolu olan kimsenin baskı ve şiddetle inkârcılığa zorlanması durumu mâzur kabul edilmiştir.³

Takiyyenin sadece ilahî müsaadeyle verilmiş bir ruhsat mı yoksa uyulmak zorunda kalınan bir azimet mi olduğu konusunda ilgili mezhepler arasında bir takım ihtilaflar meydana gelmiştir. Hâricîler arasında pek rağbet görmeyen takiyye,⁴ Ehl-i Sünnet tarafından zorunlu durumlarda ruhsat olarak kabul edilmiştir. Şia'da ise, özellikle İsmâîlî⁵ ve İmâmî-Ahbârî ekolde,⁶ gerçek inancın gizlenmesi gerektiğine dair şer'î bir vecibe olarak görülmüştür. Bu durum, takiyyenin öteden beri hep Şia ile anılması neticesini beraberinde getirmiştir.⁷

İmâmiyye Şiası'nın takiyye anlayışı bilhassa Ehl-i Sünnet tarafından eleştirilmiştir. Şif-İmâmî rivâyet kültüründe takiyyenin özellikle ölüm tehlikesinin var olduğu durumlarda başvurulmuş bir ruhsat olmaktan ziyade muhalif addedilen herkes karşısında gerçek inancın gizlenmesi gerektiğine ilişkin bir vecibe olarak tavsif ve tarif edilmesi, Sünnîlerce şecaatten yoksunluk yahut ikiyüzlülükle eşdeğer bir ahlâkî zaaf olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple Şifler, bazı Ehl-i Sünnet mensupları tarafından gereği yokken takiyye yapıp her zaman ve zeminde rahatlıkla yalan söyleyebilmekle itham edilmişlerdir.⁸

³ Bilindiği gibi müşrikler, ilk Müslümanlardan Ammâr, babası Yâsir ve annesi Sümeyye'yi dinden dönmeye zorlamış, babası ile annesi bunu reddedince öldürülmüş, Ammâr ise eziyetlere dayanamayıp sözle inkârda bulunmuştur. Daha sonra durumu Hz. Peygamber'e bildirdiğinde Resulullah cebir karşısında böyle davranılabileceğini söylemiştir. Bu olay hakkında nâzil olan Nahl, 16/106. âyet benzeri durumlarda takiyye uygulamasının bir ruhsat sayıldığını teyit etmiştir. Bununla birlikte cebirle karşılaşan bir müminin takiyyeye başvurmayıp ölümü tercih etmesi İslâm ulemasınınca daha erdemli bir davranış olarak değerlendirilmiştir. Bk. Öz, "Takiyye", *DİA*, XXXIX, 453.

⁴ Hâricîlerin büyük bir kısmı takiyyenin söz ve amelde câiz olmadığını söylerler. Necedât fırkası takiyyenin söz ve amelde câiz olduğunu kabul etmekte, Sufîler ise kavlen câiz, fiilen câiz olmadığını ileri sürmektedirler. İbâdiyye fırkası da can korkusu bulunması halinde takiyyenin söz ve amelde câiz olduğunu kabul eder. Bk. Demircan, *Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri*, s. 53. Ayrıca bk. Sofioğlu, s. 75-80; Dalkılıç, *Şia, Havâric ve Ehl-i Sünnet'te Takiyye*, s. 47-53.

⁵ İsmâiliyye, Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu İsmâil'e nispet edilerek varlığını günümüze kadar sürdüren Şif mezhebinin adıdır. Takiyye konusunda bu fırka o kadar ileri boyuttadır ki bunlar arasından İsmâil b. Ca'fer'in ölmediğini, takiyye gereği insanlara görünmediğini iddia edenler dahi olmuştur. Geniş bilgi için bk. Öz-eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *DİA*, XXIII, 128-133.

⁶ İmâmiyye, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'den sonra Zeynelâbidîn, Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık silsilesini imâm kabul eden Şif grubunun adıdır. Peygamber'den gelip kendisinden sonra imamlar tarafından belirginleştirilen usul ve âdâp çerçevesinde kıyametin kopmasına kadar bir imamın var olacağını benimseyen bu fırkaya göre, Allah'ın kullarına yönelik emri ve nehyi devam ettiği sürece yeryüzünde sadece iki kişi bile kalsa bunlardan biri mutlaka hüccettir, onlardan biri ölse kalan kişi hüccettir. Bu görüş, sadık imamlardan nakledilen ve İmâmiyye Şiası arasında kabul edilen görüştür. Yeryüzü hüccetten yoksun kalmaz, bir an kalacak olsa üze-rindekilerle birlikte ortadan kaybolur. Hasan el-Askerî'nin mutlaka bir oğlunun bulunduğu ve onun imametinin gerçekleştiğine inanan bu fırka, onun korkudan dolayı gizlendiğini, zamanı gelince zuhur edip gereken işleri yürüteceğini ileri sürmektedir. Geniş bilgi için bk. Öz, "İmâmiyye", *DİA*, XXII, ss. 207-209.

⁷ Bk. Strothmann, "Takiya", *İA*, X, 679.

⁸ Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri*, s. 119.

II. Şîî-İmâmî Takiyye Nazariyesi

Takiyye, bazı Şîî fırkalarca dinî bir esas olarak kabul edilmiş ve hemen tamamı tarafından uygulanmıştır. Şîa'nın kolları içerisinde İsmâiliyye, özellikle setr/gizlilik devrelerinde bu prensibi kullanmayı yeğlemiştir. Zeydiyye⁹ de ilke bakımından takiyyeye muhalif görünse de zaman zaman bunu uygulamaktan geri kalmamıştır.¹⁰ İmâmîyye ise, yaşanan olaylar karşısında birtakım değişimler geçirmiş; ancak genel olarak muhaliflerin baskısından kurtulmak, isyan etmeye elverişli bir durum ortaya çıkıncaya kadar toplumun ve yöneticilerin dikkatini çekmek için takiyye yöntemine başvurmuştur. Hatta bazı İmâmîler, takiyyeyle ilgili iddialarını temellendirmek ve meşrulaştırmak amacıyla Hz. Âdem'in çocuklarından itibaren takiyye içerisinde yaşayan bir insanlık portresi çizmiştir. Bununla da kalmayıp Hz. Peygamber'in risaleti öncesindeki yaşam tarzını da takiyye uygulamasına bir örnek olarak takdim etmiştir.¹¹ Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise, ilk üç halife zamanında asıl hak sahibi olan Ali b. Ebî Tâlib'in (ö. 40/661) sükût etmesi bir takiyye olduğu gibi, oğlu Hasan'ın (ö. 49/669) Muaviye (ö. 60/680) ile hilâfet konusunda anlaşması da takiyye mahiyetinde kabul edilmiştir.¹² Şîî müellif Ali Asker Rızvânî, takiyyenin Kitap, Sünnet ve İcma olarak şer'î delillerini sıralamış; ayrıca sadece Ehl-i Beyt'in değil, sahabelerden birçok kimsenin değişik yerlerde takiyye yaptığını belirterek sahabelerden 26, tâbiûndan da 34 kişinin ismini sıralamıştır.¹³

Hüseyin b. Ali (ö. 61/680), Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Muhammed en-Nefsüzzekiyye (ö. 145/762) ve diğer birçok Ali evladı ile Ehl-i Beyt taraftarlarının Emevîler (61-132/661-750) ve Abbâsîler'e (132-656/750-1258) karşı ayaklanmalarının en sert ve acımasız şekilde bastırılması, Şîa'nın bazı öncülerinin öldürülüp başlarının mızraklara takılarak şehirlerde teşhir edilmesi, minberlerde Ali b. Ebî Tâlib'e hakaretler edilmesi¹⁴ imamları siyasî otoriteye muhalefetten kaçınmaya, dolayısıyla takiyye yapmaya sevk etmiştir. Özellikle Muhammed Bâkır (ö. 114/733), Cafer es-Sâdık (ö. 148/765) ve Musa el-Kâzım (ö. 183/799) çizgisini devam ettiren Şîîler, kendilerine yönelik kovuşturmalara karşı sessizce beklemeyi

⁹ Zeydiyye, Zeynulâbidîn Ali es-Seccâd oğlu Zeyd b. Ali'ye nispet edilerek varlığını günümüze kadar sürdüren Şîî mezhebin adıdır. Zeydiyye ile İmâmîyye arasındaki en önemli fark Hz. Ali'ye ayrı bir üstünlük atfetmekle birlikte ilk iki halifenin hilâfetini meşrû kabul etmeleridir. Günümüzde özellikle Yemen civarında bu mezhebin müntesipleri bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Öz, "Şîa", *DİA*, XXXIX, ss. 116-117.

¹⁰ Dalkılıç, "Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takiyye", s. 125.

¹¹ Bk. Hakyemez, "Şîî Takiyye İnancının Teşekkülü", s. 138, 143.

¹² Bk. Küleynî, *el-Kâfî*, I, 297-299; VIII, 295-296; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, XXVIII, 254-256; Tabatabâî, *İslâm'da Şîa*, s. 251-269. Fazlur Rahman bu hususla ilgili olarak şunları ifade eder: "Diğer yandan takiyye, Şiiliğin ana ilkesi haline geldi ve yalnız hayatın doğrudan doğruya ve açıkça tehlikeli olduğu zamanlarda değil, genel olarak düşmanca tutumun görüldüğü her yerde uygulandı. Takiyye'ye sadece izin verilmekle yetinilmedi; o yerine getirilmesi gereken bir ana görev olarak benimsendi. Şiiler, sadece bu ilkeyi benimsemekle kalmadılar, Ali dâhil bütün imamlarının da ona uyduklarını öne sürdüler. Onlara göre, Ali, hilâfetin kendisine ait 'ilahi bir hak' olduğuna kesinlikle inandığı halde bu inancını 'gizledi' ve seleflerinin halifeliğine razı oldu." Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 246.

¹³ Rızvânî, *Ehlibeyt Mektebi*, s. 272-279.

¹⁴ Geniş bilgi için bk. el-Alevî, *en-Nesâihu'l-Kâfiye*, s. 58-78.

tercih ederek siyasal eylemlere pek sıcak bakmamışlardır.¹⁵ Takiyyenin ve buna bağlı olarak gelişen intizar (bekleme) nazariyesinin etkisiyle Şia taraftarlarının zaman içerisinde dağılması, engellenerek Şîf düşüncenin günümüze kadar ulaşması sağlanmıştır.¹⁶

Esasen takiyye düşüncesi, bahsi geçen sebeplerden ötürü gaybet, rec'at ve mehdî inancının Şîf düşünce üzerindeki etkisiyle de alâkalıdır. Zaten takiyye inancı, hicrî 4. asrın ortalarından itibaren Şeyh Sadûk (ö. 381/991) tarafından 12. İmam'ın gaybetiyle ilişkilendirilmiş ve takiyyenin uygulanma süresi, İmam'ın dönüş zamanı olan kıyamet gününe kadar uzatılmıştır. Takiyyeye başvurma süresinin bu şekilde âhîret gününe kadar uzatılması, kurulacak âdil bir yönetimin de çok ileri bir tarihte, yani dünyanın sonuna doğru gerçekleşeceği anlamına gelmekteydi. Şîfler bundan dolayı, Âyetullâh Humeynî'nin (ö. 1989) 1979 İran İslâm Devrimi ile başlattığı yeni sürece kadar hiçbir yönetimi tam anlamıyla meşru tanımamışlar ve takiyye yaparak Mehdî'nin dönüşünü beklemişlerdir.¹⁷

İmâmîyye'deki takiyye anlayışı Ahbârî ve Usûlîler tarafından farklı olarak anlaşılmiş ve nakledilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla siyasî baskıların azaldığı ve Şîf anlayışın iktidar pratiğine ulaştığı süreç içerisinde takiyye yumuşatılmaya ve sınırlandırılmaya başlanmıştır. Günümüzdeki Şîf uleması ise önemli sınırlandırmalar koyma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu gelişim çizgisini anlamak için Şia içindeki söz konusu ekollerin takiyye ile ilgili zihniyet ve görüşlerini ortaya koymak gerekmektedir.

III. Ahbârîler'de Takiyye

Şîf-Ahbârî kaynaklarda takiyyenin önemine ayrı bir vurgu yapılarak konuyla ilgili Ehl-i Beyt İmamlarından birçok rivâyet nakledilmiştir.¹⁸ Şeyh Sadûk, inançla-

¹⁵ Bk. Hakyemez, "Şîf Takiyye İnancının Teşekkülü", s. 133-135; Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri*, s. 127. Muhammed el-Bâkır ve Cafer es-Sâdık zamanında gelişen aşırı ihtilalci hareket mensupları takiyyeye daha çok yönelmişlerdir. Bu tür bir takiyye, dinin kâfirler karşısında bir mümine tanıdığı ruhsatın ötesinde belirli Şîf grupların muhaliflerine karşı uyguladıkları siyasî bir mahiyete bürünerek, maksatlarına ulaşabilmek için her zaman ve zeminde uyguladıkları bir yöntem haline gelmiştir. Hatta söz konusu gruplarca istenen sonuca ulaşabilmek için söylenen sözler bile zâhir ve bâtın diye ikiye ayrılmış, bâtınî ifadeleri ancak mezhep mensuplarının anlayabileceği bir terminoloji oluşturulmuştur. Bk. Öz, "Takiyye", XXXIX, 453. Bunun en tipik örneği, İslâm mezhepleri tarihinde Bâtınîlik olarak bilinen ve İslâm toplumunun kültür ve siyaset hayatında derin etkiler bırakmış olan bir akımın tavrıdır. Bâtınîlik, belirli bir siyasal hedefi olan bir hareketin dînî metinleri siyasal amaçları için işlevselleştirmiştir ve buna bağlı olarak takiyye'yi bir sosyal davranış olarak geliştirmiştir. Bk. Dalkılıç, "Bâtınî Mezheplerde Gizli Dil", ss. 125-142.

¹⁶ Bu konuyla ilgili Ali Asker Rızvanî şunları söyler: "Şia İmamları, takiyyenin lüzumunu önemle vurguluyorlar ve Şîfleri gizli bir şekilde yönetmeye çalışıyorlardı. Bu durum tarihin, onların yaptığı siyasî hareketlerle ilgili dakik değerlendirme yapabilmesini engelledi. Bu hareketin rehberliği ve insanları yönlendirmede izlenen yolun inceliği, tarih boyunca Şia'nın ayakta kalmasını sağlamıştır." Rızvanî, *Ehl-i Beyt Mektebi*, s. 233.

¹⁷ Bk. el-Kâtib, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, s. 303-310; Hakyemez, *Gaybet İnancı*, s. 201-205.

¹⁸ İmâmîyye Şiası içinde, dînî hükümlerin tek kaynağı olarak sadece kendi imamlarının rivayetlerini esas kabul edenlere isim olarak verilen Ahbârîyye, dînî konularda nakil ve rivayetlere bağlananlar demektir. Ehl-i Sünnet mezhepleri arasında, ortaya çıkan *ehl-i eser-ehl-i re'y* veya *selef-halef* şeklindeki ayrımın benzeri, Şia fırkaları arasında *ahbârîyye* ve *usûlîyye* kelimeleriyle yapılmıştır. Ahbârîyye'nin en

→

rını kaleme aldığı *el-İtikâdât fî Dîni'l-İmâmiyye* adlı eserinde: “Takiyye konusundaki inancımız, onun vacip olduğu yönündedir. Takiyyeyi terk eden namazı terk eden gibidir.” dedikten sonra, “Takiyyeyi uygulamak vaciptir. Kâim’in (a.s) zuhurundan önce terk edilmesi caiz değildir. Her kim takiyyeyi Kâim’in (a.s) zuhurundan önce terk ederse Allah’ın dininden ve İmâmiyye ekolünden çıkmış olur. Üstelik Allah’a, Resûlü’ne ve İmamlara muhalefet etmiş olur.” şeklinde Ahbâriyye’nin konu hakkındaki inancını ifade etmiştir. Bu hususla ilgili Cafer es-Sâdık’tan: “Kâim’in zuhuru meselesi devam ettiği müddetçe görünüşte insanlarla iyi geçinmeye, içinizden de onlara muhalefet etmeye bakınız.” “Riyayı/gösterişi bir mümine karşı yapmak şirk-tir; fakat münafığa karşı yapmak ibadettir.” “Her kim o münafıklarla beraber ilk safta namaz kılsa, Allah Resûlü ile birlikte ilk safta namaz kılmış gibi kabul edilir.” şeklinde birçok nakilde bulunmuştur.¹⁹

Konuyla ilgili İmâmî-Ahbârîler’de oldukça fazla rivâyete rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber’e nispet edilen: “Takiyyeyi terk eden namazı terk eden gibidir.”, “Takiyyesiz mümin, başsız gövde gibidir”²⁰ şeklinde rivâyetler, Ali b. Ebî Tâlib’e nispetle: “Sabır, namaz ve takiyyeye sıkı sarılın!”, “Müminin yapabileceği en efdal amel takiyyedir. Çünkü onunla kendini ve kardeşlerini fâcirlerden korur. Takiyye sayesinde kardeşlerin hakkını korumak ise takiyye yapmanın en üst mertebesidir. Takiyye yapan mukarreb meleklerin sevgisini, cennet hurilerinin iştiağını celbeder.”²¹ şeklindeki sözler; Ali b. Hüseyin’den (ö. 94/713) nakledilen: “Allah iki günah dışında mümin kişinin bütün günahlarını bağışlar ve onu dünyada da ahirette de temize çıkarır. O iki günah: takiyyeyi ve kul hakkını zayi etmektir.”²² şeklindeki söz; Muhammed Bâkır’a atfedilen: “Takiyye benim ve atalarımın dinidir. Takiyyesi olmayanın imanı da yoktur.”²³, “Ey oğlum! Allah hiçbir şeyi yaratmadan önce babanın gözünde takiyyeyi kararlaştırdı”, “Dinin onda dokuzu takiyyedir; takiyyesi olmayanın dini yoktur.”, “Her zaruri durumda takiyye gereklidir.”²⁴ gibi ifadeler; Ali er-Rızâ’ya (ö. 203/819) nispet edilen: “Takiyyesi olmayanın imanı yoktur”, “Sizin en üstünüz Kâimimizin zuhurundan önce takiyye konusunda en sebatkâr olanınızdır”²⁵ gibi rivâyetler mevzu bahis nakillerden bazılarıdır.

Genel olarak diğer hususlarda olduğu gibi bu konuda da en çok rivâyet Cafer es-Sâdık’tan nakledilmiştir. Bunların bazıları şöyle sıralanabilir: “Din hususunda

→

karakteristik özelliği, imamların otoritesine mutlak bağlılık esasından hareketle onlardan nakledilen sözlü ve yazılı rivayetlerin akaid ve fıkah alanlarında tek kaynak olduğunu savunmalarıdır. Ayrıca *Kütübü'l-erba'a* şeklinde isimlendirilen Küleynî, Şeyh Sadûk ve Tûsî'nin eserlerinde geçen haberleri sahih olarak kabul ederler. Şeyh Sadûk’un öğrencisi Şeyh Müfid’le başladığı düşünülen akfî süreç zamanla Ahbâriyye’nin zayıflamasına sebep olmuşsa da günümüzde Hürremşehr ve Abadan’da müntesipleri bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Uyar, *Ahbârîlik*, s. 47-85; Yurdağür, “Ahbâriyye”, *DİA*, I, 490; Kartaloğlu, “*İmâmiyye’de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması*”, ss. 194-199.

¹⁹ Şeyh Sadûk, *el-İtikâdât*, s. 107-109.

²⁰ Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 412, 414.

²¹ Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 395, 414.

²² Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 415.

²³ Küleynî, *el-Kâfi*, II, 219.

²⁴ Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 394, 399.

²⁵ Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 395, 396.

Allah'tan korkunuz! Dininizi takiiye ile örtünüz; çünkü takiiyesi olmayanın imanı da yoktur! Siz insanlar arasında, kuşlar arasındaki arılara benzemektesiniz. Eğer kuşlar arıların içinde bal olduğunu bilseler onu yiyip bitirirlerdi. Bunun gibi insanlar da sizin gönlünüzde biz Ehl-i Beyt'in sevgisi olduğunu bilselerdi dilleriyle sizi yer bitirirler ve gizli-açık her yerde sizinle tartışmaya girerlerdi"²⁶, "Takiyye, benim ve atalarımın dinidir", "Takiyye müminin kalkanıdır. Takiyyesi olmayanın imanı yoktur", "Takiyyeyi gerekli görmeyen bizden değildir", "Allah'a en sevimli amel takiiyedir", "Takiyyesi olmayanda hayır yoktur", "Takiyye Allah'ın dinindedir", "Takiyye gereği münafığın arkasında namaz kılan kimse, İmamların (Ehl-i Beyt İmamlarının) arkasında namaz kılan gibidir"²⁷

Yukarıdaki rivâyetlerde geçen takiiye kelimesi tekâmül etmiş bir terimsel içeriğe sahiptir. Bu durum imamların bilhassa Emevîler ve Abbâsîler döneminde kendilerine uygulanan baskı ve şiddete binaen bir zorunluluk olarak başvurdukları takiiye pratiğini onların diliyle kavramsallaştırıp tüm zamanlara taşıma ve aynı zamanda Şîf itikadına temel teşkil edecek metinler oluşturma saikiyle ihdas edildiğini düşündürmektedir.²⁸

IV. Usûlîler'de Takiyye

Zaman içerisinde Şîf ulemanın –yalancılık, ikiyüzlülük gibi birtakım ithamlardan olsa gerek- takiiyeye yeni boyutlar ve sınırlamalar getirdiği görülmektedir. Ahbârîlerdeki mutlak takiiyeye uyma zorunluluğu -muhtemelen normalleşen siyâsî tutumun da etkisiyle- Usûlîler'de daha mutedil bir hal almıştır.²⁹ Ekolün öncüsü olarak kabul edilen Şeyh Müfid (ö. 413/1022), *Tashîhu'l-İ'tikâd fî Dîni'l-İmâmiyye* adlı eserinde bu sınırlandırmadan bahsetmektedir: "Takiyye, dinî ve dünyevî hususlarda başa gelecek zararlar sebebiyle gerçeğin saklanması, konu hakkındaki inancın gizli tutulması, düşmana karşı ihtiyatlı davranmak ve zahirde onlar gibi görünmektir. Zaruret durumu kesin veya galip ihtimal olarak bilindiği zaman

²⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, II, 218.

²⁷ Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 394, 395, 396, 397, 398, 412. Konu hakkında geniş bilgi ve derli toplu rivâyetler için bk. Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 393-443; el-Hur el-Âmilî, *Vesâilu's-Şîa*, XVI, 203-253.

²⁸ Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*, s. 128-129.

²⁹ Gaybet döneminin başlamasından itibaren (260/873) İmâmiyye Şîası içinde ortaya çıkan Usûliyye, Ahbârîyye'nin aksine, dinî hükümlerin tespit edilmesi ve anlaşılması konusunda istidlal metodunu benimseyip dirayeti önceleyen bir ekol olarak gelişim göstermiştir. Dinî hükümlerin kaynağını Kitap, sünnet, icma ve akıl olarak belirleyen Usûlîler'e göre Kitap ve Sünnet'in literal anlamları muteber olup bunlar, ancak akılla anlaşılır. Ahbârîler'in en sahih kaynak olarak belirlediği Kütüb-i Erba'a'da güvenilmeyecek nakiller de vardır. Bu sebeple yalnız güvenilir Şîf râvileri vasıtasıyla imamlardan nakledilen haberler muteber sayılabilir. Nakil yoluyla intikal eden hükümler aklın prensiplerine aykırı düşmez. Rivayet-dirayet ekseninde bir metot farklılığı İmâmiyye içerisinde iki oluşum ile sonuçlanmıştır. Ancak başlangıçtan beri devam eden Ahbârîyye-Usûliyye tartışması, zamanla Usûliyye'nin lehine sonuçlanmış ve bu anlayış İmâmiyye içerisinde giderek daha yaygın biçimde benimsenmiştir. Geniş bilgi için bk. Fırlalı, *İmâmiyye Şîası*, ss. 165-245; Öz, "Usûliyye", *DİA*, XXXII, 214-215; Kartaloğlu, "İmâmiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması", ss. 199-214; Semâhicî, "İmâmiyye Şîası'nın İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar", ss. 136-153.

takiyye farz olur. Eğer gerçeği söylemekte herhangi bir sakıncanın olmadığı veya olmamasının daha muhtemel olduğu bilirse işte o zaman takiyye farz olmaz.”³⁰

Evâilu'l-Makâlât adlı eserinde ise Şeyh Müfid, şu sözleriyle takiyyenin terk edilmesinin de mümkün olabileceğini ifade ederek zihinlere “takiyyenin her zaman mutlak ve zarurî olmadığı” fikrini yerleştirmek istemiş görünmektedir: “Dinde takiyye, can korkusu olduğu zaman caizdir. Aynı şekilde mal ve silahla tehdit korkusu olmadığı zamanlarda da caizdir. Benim görüşüm takiyyenin bazen vacip, bazen farz olduğu; bazen de gerekli olmadığı yönündedir. Takiyyeyi terk etmenin daha faydalı olacağı zamanlarda -tabi eğer takiyye yapan gerçeği izhar ettiğinde mazur görülecek ve muaf tutulacaksa- takiyyeyi uygulamamak efdal olur... Barış ve huzurun sağlanması için yapılması gereken, takiyye olduğu müddetçe zaruret arz eden bütün durumlarda kavli olarak takiyye caizdir. Müminlerin öldürülmesi veya dinde fesat çıkacağı bilinen ya da çıkması kuvvetle muhtemel olan fillerde takiyye caiz değildir.”³¹

Ahbâriler vesilesiyle günümüze ulaşan bir dizi rivâyete bakıldığında Ehl-i Beyt İmamlarının takiyye ekseninde bir hayat sürdükleri izlenimi uyanmaktadır. Ancak Şii müelliflerden Ali Asker Rızvanî, durumun hiç de öyle olmadığını şu sözleriyle ifade eder: “Şia’ya göre takiyye koşullara göre farz ve haram olabilir. İnsan bazı durumlarda malının veya canının tehlikede olduğunu ileri sürerek takiyye edemez. Şia imamları genellikle kılıç ve zehirle şehit edilmişlerdir. Eğer onlar takiyye etseydiler dünyada yüksek makamlara ulaşırlardı. Ama çok iyi biliyorlardı ki Yezit gibi şahıslar karşısında takiyye etmenin manası dinin ve mezhebin yok olmasından başka bir şey değildir. Din önderlerinin dinin esasını ve temellerini tehlikede gördükleri zamanlarda takiyye etmeleri doğru değildir. Takiyye, şahsın düşman karşısındaki zaafî anında yaptığı şeydir. Ama dinî ahkam ve öğretileri öğretmede takiyyenin hiçbir yeri yoktur. Bir alimin takiyye ederek dinî inançların tersine bir şeyler yazması ve onu toplumda yayması, yanlıştır. Şia alimleri en zor şartlarda bile inançlarını açıklamışlardır.”³²

Şii sosyolog Ali Şeriatî’ye göre, biri Ali Şiası’na diğeri Safevî Şiası’na ait olmak iki tür takiyye vardır. Ali Şiası’nın takiyyesi olarak tanıtılan, olması gerekeni ifade ederken; Safevî Şiasına ait takiyye ise, içinde bulunulan yanlıştın tâ kendisidir. Yani bu ayırım ile Ali Şeriatî, tarih içerisinde takiyyeye yüklenen anlamların ve takiyye için belirlenen rotanın yanlıştığını izah etmeye çalışır. “Gerçeği, üstünü görmeden (güvende olduğundan emin olmadan) söylemek uygun olmaz” esasını benimseyen Safevî Şia’sı ile Ali Şeriatî, Ahbârîlik’in yukarıda Hz. Peygamber’e ve İmamlara nispetle nakledilen rivâyetler çerçevesinde uyguladığı takiyye biçimini kastetmektedir. Şeriatî, Şia’nın takiyye adına Şia’nın ne kadar yanlıştın bir uygulamayı esas aldığını ifade etmek için şöyle bir örnek verir: “Safevî Şiası’na inanan insan o kadar “takiyyezede”dir ki “Bayım, evinizin adresi nedir?” diye sorulduğunda rengi

³⁰ Şeyh Müfid, *Tashîhu'l-İ'tikâd*, s. 137.

³¹ Şeyh Müfid, *Evâilü'l-Makâlât*, s. 118.

³² Rızvanî, *Ehlibeyt Mektebi*, s. 279.

uçar. O kadar takiyye yapmış, fikrini söylemeyip inancını o kadar gizlemiştir ki artık görüşünün ne olduğunu, ne gibi bir inanç taşıdığını bile hatırlamaz.”³³

Şeriatî; İslâm'ın ilk döneminde gerçekleşmiş olan ve takiyyenin olması gereken Ali Şia'sındaki şeklini de iki kısma ayırarak şunları söyler: “1. *Vahdet Takiyyesi*: Büyük İslâm toplumunda Şia'nın başvurduğu takiyye, kendine ait ihtilaflı konuları aşarak İslâm birliğinde tefrikaya neden olmama amacını taşır. Öyleyse takiyye, Şia'nın kendi inancını koruduğu, ama bunu İslâm toplumu içinde tefrikaya, parçalanmaya ve düşmanlıklara meydan vermeyecek biçimde yaptığı bir örtüdür. *Bu nedendir ki Mekke'ye gittiğinizde onlarla birlikte namaz kılmalısınız*, denilmektedir. Şu anda da bizim büyük alimlerimiz şunu tavsiye ederler: *Mekke ve Medine cemaat imamının ardında namaz kılın. Bu takiyyedir*. Taassuptan, ihtilaflı konulara dayanmaktan ve iç tefrikaya neden olan durumların gündeme getirilmesinden kaçınmak, aynı safta bulunanların karşıt görüşlerine katlanmak, kardeşlerin düşünce ve amellerine saygı, bir toplumun çoğunluğu karşısında iç birliğin korunması için, düşman karşısında ortak hedeflerin ve toplumun korunması hatırına azınlığın takiyyesi (Ali'nin iç ihtilaflar karşısındaki tavrı da bunun göstergesidir), bu takiyyenin kapsamında yer almaktadır.”³⁴

Bu birinci takiyye türünden anlaşıldığı gibi İslâm birliğini oluşturma adına ihtilaflardan uzak kalmak olan bu takiyye, toplumun huzur ve barışını sağlamak bakımından oldukça önemli addedilmektedir. Bu yönüyle takiyye, -Ali b. Ebî Tâlib'in hilâfet kendi hakkı olmasına rağmen hakkının yenmesini maslahat gereği hazmetmesi gibi- İslâm birliğini oluşturma yolunda bir tür araç olarak görülmekte ve söz konusu birliğe hizmet ettiği düşünülmektedir. Ali Şeriatî ikinci tür takiyyeyi de şöyle izah etmektedir: 2. *Mücadele Takiyyesi*: Müminin değil, imanın korunması için gizli mücadelenin özel koşullarına uymaktır. Yani Şia'nın düşünsel bir iş yapması, toplumsal ve siyasal bir savaşında bulunması; ama konuşmaması, kendini göstermemesi, fitne sebebiyle hilâfet odağı karşısında takiyye yapması, kısaca boş yere kayba uğramaması, boş yere kendi örgütünü, gücünü ve canını tehlikeye atmamasıdır. Öyleyse takiyye, hilâfet karşısında güç ve odakları koruma, savaşın sürmesi, düşman karşısında bozguna uğramama yolunda bir güvencedir (Emevî, Abbâsî rejimlerinde imamların hayatı bunun örneğidir).”³⁵

Söz konusu ikinci tür takiyyenin izahıyla, İmamlardan nakledilen rivâyetlerden anlaşılması gereken takiyye türünün *mücadele takiyyesi* olduğu ifade edilmek istenmiştir. Bir diğer ifadeyle İmamlardan gelen rivâyetlerin bu şekilde anlaşılması gerektiği, aksi takdirde -Safevî Şiası'nda olduğu gibi- büyük bir hataya düşüleceği vurgulanmıştır. Bu açıklamalarından sonra Ali Şeriatî, olması gereken takiyyeyi temsil eden Ali Şiası ile öteden beri devam eden gelen takiyyeyi ifade eden Safevî Şiası arasındaki farkı şöyle açıklar: “Safevî Şiası'nda takiyye, kişinin doğal durumunu korumak, işinin ve hayatının selametini korumak, baş ağrısından, sıkıntıdan,

³³ Şeriatî, *Ali Şiası*, s. 206. Öyle anlaşılıyor ki Ali Şeriatî'nin burada eleştirdiği Safevî Şiası'nın medlulü takiyyeyi azimet olarak gören Ahbârîye'dir.

³⁴ Şeriatî, *Ali Şiası*, s. 205.

³⁵ Şeriatî, *Ali Şiası*, s. 205.

tehlikeden, zarardan, hak ve batıl çatışmasından, inanç ve görev sorumluluklarından kaçınmak için egemen gücün bütün pislikleri, sapkınlıkları ve tecavüzleri karşısında susmasıdır! Bu yüzden görüyoruz ki Ali Şiası'ndaki takiyye dostla bütünleşme ve düşmanla savaşma etkeni iken, Safevî Şiası'nda savaşımın mutlak tatilidir ve takiyye yerine, tefrika ve taassubun etkin ögesi olan bir şey yapılır.”³⁶

Bütün bu açıklamalar neticesinde “Safevî Şiası'nda takiyye, sabit ve Şifî olmanın gereği bir “inanç esası”dır!” diyen Ali Şeriati, mutlak ve zorunlu takiyye anlayışının doğru olmadığını; takiyyenin ortama ve şartlara göre caiz olduğu, bazen farz bazen de haram olabileceğini şu sözleriyle dile getirir: “Ali Şiası'nda takiyye, bir “amelî taktik” olup koşullara ve durumlara bağlıdır. Bu yüzden, rehberin teşhişiyle kimi zaman yasaklanır ve hatta haram kılınır.”³⁷

Bu konuda en sert tavrı ortaya koyanlardan birisi de Musa Musevî'dir. “Gerçek müslümana düşen, İslam toplumunun -gizli ya da açık- uygun görmeyeceği söz ve eylemlerden vazgeçmesi ve iki yüzlü, aldatıcı insan görünümünü bırakmasıdır.” diyen Musa Musevî *eş-Şia ve't-Tashîh* adlı eserinde şu tavsiyelerde bulunmuştur: “Şia'nın, İslam'ın Müslümanlara farz kıldığı şu ahlaki prensibe gözlerini dikmesi gerekir: Müslüman aldatmaz, dalkavukluk yapmaz, sadece hak-hakikat için çalışır ve aleyhine de olsa ancak doğruyu söyler. İyi amel her yerde iyi, kötü-çirkin amel de her yerde kötüdür. Yine Şia, şunu da iyice bilsin ki İmam Cafer Sadık'a nispet ettikleri; ‘Takiyye benim ve atalarımın dinidir (geleneğidir)’ sözü, sade ve sadece o büyük imama izafe edilmiş bir iftira ve yalandır.”³⁸

İmamet ve rehberiyet meselelerini felsefî açıdan kaleme alan Şifî müellif Muhammed Reyşehrî ise, takiyyenin sorumlulukları terk etmek olmadığını; aksine onları gizlice yerine getirme ve işin gizli esaslarına riâyet etme anlamına geldiğini söyler. Ali Şeriati'nin Safevî Şiası takiyyesi dediği takiyye anlayışı için “sorumluluğun ağırlığından dolayı bol keseden atmaktan başka bir şey olmadığını” söyleyen Reyşehrî, böyle bir takiyye düşüncesinin imamet anlayışını tahrif ettiğini ve bu sebeple böyle kimselerin Mehdî'nin zuhurunda münafıklar gibi hareket edeceğini ifade eder.³⁹ Şifî-Sünnî siyaset düşüncesinin tahlili, mukayesesi ve modern arayışlar bakımından rolü üzerinde çalışmasıyla tanınan çağdaş Şifî siyaset bilimcisi olan Hamîd İnâyet de geleneksel takiyye ilkesini pasif tutumların mazereti olmaktan çıkarılıp samimiyet ilkesiyle çelişmeyecek biçimde sınırlandırılmaya çalışılmasının modern zamanların bir yönelişi olduğunu ifade eder.⁴⁰ Şia'yı ağır bir dille eleştiren İranlı âlim ve siyaset adamı Seyyid Ahmed Kesrevî ise Şia'nın benimsediği takiyye ilkesiyle insanları yalancılığa sevk ettiğini ileri sürmüştür. Bu ve benzeri düşünceleri dolayısıyla Kesrevî, Şifî ulema tarafından büyük tepki ile karşılanmış ve neticede mürted ilan edilmiştir.⁴¹

³⁶ Şeriati, *Ali Şiası*, s. 206.

³⁷ Şeriati, *Ali Şiası*, s. 206.

³⁸ Bk. Musevî, “Takiyye”, ss. 275-285.

³⁹ Reyşehrî, *İmamet ve Rehberiyet Felsefesi*, s. 132-134.

⁴⁰ Kaysarî, “İnâyet, Hamîd”, *DİA*, XXII, 266.

⁴¹ Bilgin, “Kesrevî, Seyyid Ahmed”, *DİA*, XXV, 311.

Yalancılık ithamından son derece rahatsız olan söz konusu daha birçok Şîf ulema, yazdıkları eser ve makalelerde konuyu baştan değerlendirecek takiiyyeyi yeniden tanımlamış, ithamları reddetmiş ve takiiyyeye karşı yeni bir yaklaşım sergilemişlerdir. Yeni anlayışa göre genel olarak, takiiyyenin ancak ve ancak mal, can ve namus emniyetinin olmadığı bir ortamda başvurulması gereken bir ruhsat olduğu ifade edilmiştir. Bunun dışında Kur'ân'ın batıl teviline ve tahrifine göz yummak; kan dökülmesine sebep olmak, başka bir müslümanın malının, canının ve namusunun yok edilmesine boyun eğmek, küfre rıza göstermek vb. durumlarda takiiyye yapmanın asla caiz olmadığı, bu gibi yerlerde takiiyye yapmanın kesin olarak haram olduğu özellikle vurgulanmıştır. Bu yönüyle Şia'nın takiiyyeye yeni yaklaşımı ile Sünnî camianın takiiyyeyi anlama konsepti arasında tarih boyunca yaşanan ciddi farkın kapanmaya başladığı dikkate değer bir husustur. Hiç şüphesiz tarihî süreç içerisinde Şîf ulemanın bu aşamaya gelmesinde, Şia üzerindeki siyasî baskıların son bulmasının, temel insan haklarından kabul edilen din-vicdan hürriyetinin bütün dünya kamuoyunda genel kabul gören bir prensip haline gelmesinin ve çoğu hükümetlerce bunun büyük oranda başarı ile uygulamasının önemli bir payı vardır.⁴²

Durum her ne olursa olsun takiiyye, teşekkül dönemlerinde bazı aşırı düşüncelerin Şîf gruplarınca benimsenmesi, tarih boyunca siyasetten uzak kalmayan Şia'nın karşılaştığı olaylar çerçevesinde varlığını sürdürebilmesi ve mensuplarını muhalif fırkalardan koruyabilmesi gibi etkenlerle bir mezhep prensibi haline getirilmiştir. Başlangıcından beri siyaset ağırlıklı bir mezhep olan Şia'nın, iktidarda olduğu dönemde dahi arzularının tam anlamıyla gerçekleşmemesi psikolojik bir çöküntüye yol açmış ve bu yüzden meydana gelen siyasal-sosyal tatminsizlik takiiyye yöntemiyle kontrol altına alınabilmiştir.⁴³

V. Şîf-İmâmî Takiiyye Nazariyesinin Kur'ânî Dayanakları

Anlamlandırma noktasında genel olarak Ahbârîler ve Usûlîler arasında her ne kadar anlayış farkı olsa da takiiyye, Şia'nın temel bir mezhebî prensibi olarak tespit edilmektedir. Şia, bu prensibi temellendirmek ve meşrulaştırmak için Hz. Âdem'den başlayarak insanlık tarihi ve bilhassa İslâm Tarihi içerisinde Hz. Peygamber ile kendi İmamları başta olmak üzere pek çok şahsiyetin uygulamalarından takiiyye modeli çıkarmaya gayret göstermiş ve bu hususta da ideolojik bir tarih okuma biçimi geliştirmiştir. Tarihî verilerin yanı sıra Kur'ân'dan da yola çıkarak takiiyyeyi kendi anladığı tarzda anlatmaya yönelik bir tutum sergilemiştir. Usûlîlerle birlikte Şîf ulema, takiiyyeye dair yeni yaklaşımlar sergilese de Şia'nın erken dönem eserlerindeki âyetlerle ilgili aşırı/mezhebî rivâyetler önemini korumuş ve bunlar muasır eserlerde tekrarlanmıştır. Biz bunlardan önemli örnekler aktarmak suretiyle İmâmîyye'nin kurmaya çalıştığı takiiyye-nas ilişkisini giriş kısmında ifade ettiğimiz usûl dairesinde ortaya koyacağız.

⁴² Bk. Ekinci, "İmamiyye Şiası'nda Takiiyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım", ss. 36-46.

⁴³ Öz, "Takiiyye", *DİA*, XXXIX, 454.

1. Azimet-Ruhsat Dengesi

Kur'an, müşrikleri dost, sırdaş edindikleri, onlarla Müslümanlara düşmanlık hususunda işbirliği içerisinde oldukları için Yahudilerin müminlere en çok düşmanlık eden kimseler olduğunu söyleyerek, kesinlikle onları dost edinmemeyi emretmiştir. Fakat takiyye gereği onlarla dost gibi görünmekte de hiçbir sakınca olmadığına beyan etmiştir.⁴⁴ Kur'an'ın bu âyet bağlamında özellikle Yahudiler hususunda uyarıda bulunduğunu söyleyen Ahbârî ekolün güçlü temsilcilerinden Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 307/919[?]),⁴⁵ ilgili âyetin tefsirinde takiyyenin tanımını şöyle yapar: "Takiyye, kâfirin mümin kişiyi zâhir itibarıyla kendisi gibi namaz kıldığını, kendisi gibi oruç tuttuğunu görmesi; ama o müminin gizlide Allah'ın dininin gereğini [yani -başka mezhepten birinin arkasında kılınan namazı iade etmek gibi inandığı şeyi] yerine getirmeyi ihmal etmediği bir tür ruhsattır".⁴⁶ Kummî, bu tanımında takiyyenin ruhsat olduğunu söylese de "görünüşte kâfirin namazı gibi namaz kılmak ve kâfirin orucu gibi oruç tutmak" ifadesi durumun hiç de öyle olmadığını göstermektedir. Normalde *dini inkâr etmek* ile bu tabir arasında ilişki kurma imkânı yoktur. Öyle görünüyor ki burada Kummî'nin kâfir kimseden kastettiği, bilindik anlamda *inkârcı kimseden ziyade* dönemin şartlarına uygun olarak zalim hükümdar ve tebaasıdır. Bu durumda âyet Yahudilerden bahsederken Ahbârî ekolün mutlak takiyye algısı gereği anlam genişlemesine uğramıştır. Dolayısıyla âyet, tamamen Yahudilerden bahsetmesine rağmen Kummî tarafından takiyye mesnet olarak kullanılmıştır.

Usûlî ekolün önemli temsilcilerinden Ebû Ali et-Tabersî (ö. 548/1153), *Mecmau'l-Beyân*'da söz konusu âyet ile ilgili olarak "Eğer olası bir durumda kâfirler galip, Müslümanlar mağlup olurlarsa ve Müslümanların kâfirler arasında iken gelebilecek tehlikeden ötürü onlar gibi davranmaları ve onlarla iyi geçinmeleri gerekirse, takiyye yapıp görünüşte onlara muhabbet duyduklarını söylemelerinde hiçbir sakınca yoktur" şeklinde bir anlam tercih etmiştir. Ayrıca Tabersî, bu âyetin tefsirinde peygamberlik iddiasında bulunan Müseylime karşısındaki iki müslümanın durumunu örnek olarak sunmuştur. Rivâyete göre, Müseylime Hz. Peygamber'in sahabîlerinden iki kişiyi yakaladı ve birincisine: "Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğunu kabul ediyor musun?" diye sordu. "Evet!" cevabını alınca: "Peki benim Allah'ın peygamberi olduğumu kabul ediyor musun?" diye ikinci bir soru sordu, adam bu soruya da "Evet!" diye karşılık verdi. Sonra Müseylime diğer adamı çağırdı ve aynı soruları ona da sordu. İlk soruya "Evet!" cevabını veren adam, ikinci soru sorulduğunda: "Ben sağırım!" diyerek Müseylime'nin beklediği cevabı vermedi. Sorusunu üç defa soran Müseylime üçünde de aynı cevabı alınca adamı idam etti. Neticede olay Hz. Peygamber'e intikal ettiğinde Hz. Peygamber, öldürülen adamın takdire şayan bir davranış sergilediğini söylese de takiyye yapmanın da Allah'ın kendisine sunduğu ruhsatı kullandığını ve bu ruhsattan dolayı da

⁴⁴ Bk. Maide, 5/80-82.

⁴⁵ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 176.

⁴⁶ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 16, 100.

asla kınanmaması gerektiğini ifade etmişti.⁴⁷ Bu açıdan âyet, Tabersî'ye göre takiyyenin bir tür ruhsat olduğuna işaret etmektedir.

“Yukarıdaki âyet-i kerime takiyyenin meşru olduğunu ispatlar” diyen Murtaza Turabi ise âyetin mealini şu şekilde yapmıştır: “Müminler, iman edenleri bırakıp da kâfirleri veli (dost ve koruyucu) edinmesinler. Kim bunu yaparsa Allah ile bir ilişkisi kalmaz; ancak onlardan çekinmeniz (takiyye ederek bunu yapmanız) başka...”⁴⁸ Bu âyette vurgulanan hususun, kâfir kimselere karşı takiyye yapılması olduğunu da belirten Turabi, Kummî'ye benzer biçimde, ayrıca âyetin zalimlere karşı takiyyenin meşruluğunu da ispatlamakta olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre, takiyye söz konusu olduğunda küfür ile zulüm/kâfir ile zâlim arasında hiçbir fark yoktur. Neticede her ikisinde de olası bir zarardan korunmaya yönelik kendi nancını gizleme düşüncesi vardır.⁴⁹

Şia tarafından takiyyeye mesnet gösterilen: “Kalbi imanla dolu olduğu halde baskı ve şiddetle inkârcılığa zorlanan kişinin durumu hariç, her kim imana eriştikten sonra kalbini tekrar inkâra açarsa bilin ki böyleleri dünyada Allah'ın gazabına uğrar; ahirette ise çok ağır/şiddetli bir azaba mahkûm olur.”⁵⁰ âyeti ile Firavunun hanedanından olan mümin kişinin takiyyesi⁵¹ aynı şekilde her ne kadar kâfirlere yönelik olsa da zalimlere karşı takiyye yapmayı kapsamaktadır.⁵² Bu âyetlerin takiyyeye ruhsat tanıdığını özellikle belirten Allâme Tabatabâî (ö. 1402/1981), Nahl, 16/106. âyetin Ammar b. Yasir ve ailesi hakkında nazil olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca hata, unutkanlık ve baskı sonucu yapılan eylemlerin yükümlülük arz etmediğini ifade eden türden hadislerle yer vermiştir.⁵³ Tabatabâî söz konusu açıklamalarıyla takiyye konusunda mutedil gibi görünse de Mü'min, 40/28. âyetin tefsirinde Cafer es-Sâdık'a nispet edilen: “Takiyye benim ve babalarımın dinidir. Takiyyesi olmayanın dini yoktur.” gibi Ahbârîler'in ehemmiyet gösterdiği rivâyetlere yer vermiştir.⁵⁴

Ahbârîler'in takiyye ile ilgili delil olarak ileri sürdüğü âyetler arasında, “Mü'minler mü'minleri bırakıp kâfirleri dost, sırdaş, yaren edinmesinler. Aksi takdirde Allah'la bağlarını koparmış olurlar. Ancak kâfirlerden gelebilecek bir kötülük ya da zarardan korunmak söz konusu olduğunda onlara dost gibi gözükebilirsiniz. Bakın, Allah sizi emirlerine karşı gelmeme hususunda uyarıp sakındırıyor. [Unutmayın ki] sonunda varacağınız yer Allah'ın huzurudur.”⁵⁵ anlamındaki âyet de yer almaktadır. Ahbârîler'e göre bu âyet, zaruret arz eden bütün durumlarda

⁴⁷ Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, I-II, 729-730.

⁴⁸ Turabi, *Kur'ân-ı Kerîm ve Meâli*, s. 52.

⁴⁹ Turabi, *Kur'ân-ı Kerîm ve Meâli*, s. 22.

⁵⁰ Nahl, 16/106.

⁵¹ Mu'min, 40/28.

⁵² Küleynî, *el-Kâfî*, II, 219; Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, II, 271. Ayrıca bk. Turabi, *Kur'ân-ı Kerîm ve Meâli*, s. 22.

⁵³ Tabatabâî, *Tefîru'l-Mizân*, III, 153; XII, 358-359.

⁵⁴ Tabatabâî, *Tefîru'l-Mizân*, XVII, 338.

⁵⁵ Âl-i İmran, 3/28.

takiyyenin gerekli olduğunu ifade eder.⁵⁶ Hatta Ayyâşî, kötülükten ya da zarardan korunmanın söz konusu olduğunda dost gibi görünmeyi ifade eden bu âyeti tefsir ederken “Takiyyesi olmayanın imanı/dini yoktur” rivâyetine yer vermiştir.⁵⁷ Bu âyetin tefsirinde: “Takiyye gerçekte değil, görünüşte dost olmaktır” diyen Allâme Tabatabâî, takiyyenin bir tür ruhsat olduğunu yineleyerek Ammar b. Yasir ve ailesinin durumunu örnek vermiştir.⁵⁸ Ancak Tabatabâî, Ahbârî ekole mensup Ayyâşî (ö. 320/932) ve Feyz-i Kâşânî'nin (ö. 1091/1680) İmamların dilinden aktardıkları: “Takiyyesi olmayanın dini yoktur”, “Takiyye insanoglunun ihtiyaç duyduğu her şey için geçerlidir. Zira Allah, onu helal kılmıştır.” gibi rivâyetlere yer verip de bu konu hakkında İmamlardan tevatür yoluyla gelen haberler gereği takiyyenin meşru olduğunu söylemesi⁵⁹ Ahbârîlerden etkilendiğini göstermektedir.

2. İnsanlık Portresi

Özellikle Ahbâriyye'ye göre takiyye, sadece Hz. Peygamber ve İmamlara has bir durum değildir. Bilakis takiyye, ilk insan Hz. Âdem'den bu yana varlığını koruyan dinî bir prensiptir. Hz. Âdem'in çocukları olan Hâbîl ile Kâbîl arasında dahi vuku bulan olaylar takiyye sonucunda gelişmiştir.⁶⁰ Şia'nın bu mantığına göre önceki peygamberlerin takiyye yaptığının örneklerini Kur'ân'da da görmek mümkündür. Bu hususla ilgili Küleynî (ö. 329/941), Cafer es-Sâdık'ın, “Takiyye Allah'ın dinindedir” dediğini nakleder. Bu sözün muhtevasında mevzu bahis düşünce yatmaktadır. Çünkü takiyyenin *Allah'ın dininden olması* demek, O'nun gönderdiği dinin temelini teşkil etmekte olduğunu ifade etmektir. O halde bu söz gereği, ilk insandan bu yana yeryüzünde peygamber ve vahyin gelmesiyle yapılan ilahî müdahale içerisinde var olan takiyyenin, dinin önemli bir prensibi haline geldiğini kabul etmek gerekmektedir. Zaten Cafer es-Sâdık'ın, bu sözü söylediikten sonra râvînin sorusu üzerine verdiği cevap, söylediğimizi destekler mahiyettedir. Râvî der ki: “Allah'ın dininden mi?” diye sorduğumda o da şöyle cevap verdi: “Evet Allah adına yemin olsun ki takiyye Allah'ın dinindedir. Zira Yusuf'un kardeşlerine: “*Hey kervancılar! Durun, siz hırsızlık yapmışsınız!*”⁶¹ diye seslenmesi bunun delilidir. Halbuki kardeşleri hiçbir şey çalmamıştı [ama o takiyye gereği böyle davrandı]. Yine İbrahim'in [herkesin eğlenmeye gittiği günde takiyye gereği]: “*Ben hastayım!*”⁶² demesi de bunun göstergesidir. Allah adına yemin olsun ki o hasta değildi.”⁶³ Aynı şekilde Hz. İbrahim'in, “*Ne münasebet! Bence bu işi en büyükleri, yani şu en büyük put yapmıştır*”⁶⁴ demesi de yine takiyyenin ta kendisidir.⁶⁵ Yine Hz. İbrahim'in

⁵⁶ Hasan el-Askerî, *Tefsîru Hasan el-Askerî*, s. 175; Şeyh Sadûk, *el-İtikâdât*, s. 108.

⁵⁷ Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, I, 166-167.

⁵⁸ Tabatabâî, *Tefîru'l-Mizân*, III, 154-155.

⁵⁹ Tabatabâî, *Tefîru'l-Mizân*, III, 162-163.

⁶⁰ Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, I, 104.

⁶¹ Yusuf, 12/70.

⁶² Sâffât, 37/90.

⁶³ Küleynî, *el-Kâfî*, II, 217; Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, II, 184; Berkî, *el-Mehâsin*, I, 258; el-Hur el-Âmilî, *Vesâilu's-Şîa*, XVI, 209.

⁶⁴ Enbiya, 21/63.

⁶⁵ Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, II, 184.

takiyye yaptığına dair Meclisî (ö. 1110/1698), “İbrahim (a.s) “*Ben hastayım!*” dedi ama o hasta değildi, maslahat gereği öyle söyledi, çünkü o, putları kırmak için yalnız kalmak istiyordu, hastalığı buna sebep olarak gösterdi, aslında o, böyle söyleyerek, kavminin putlara ibadet ettiğini gördüğü için bunun kalbî/manevî bir hastalık olduğunu belirtmek istiyordu.”⁶⁶ şeklinde birtakım nakillere yer vermiştir. Görüldüğü üzere bu tarz rivâyetler, takiyyenin önceki peygamberler zamanında da var olduğu düşüncesine hizmet etmeye matuftur. Peygamberlerin bu tavırları, birer takiyye örneği olarak algılanmış ve takiyyenin dinî bir prensip olduğu âyetler vesilesiyle ifade edilmek istenmiştir.

Kehf Sûresi’nde Yecüc ve Mecüc’e karşı aldığı önlemlere dair Hz. Zülkarneyn kıssasındaki bazı ifadeler de takiyyeye yorumlanmıştır. Ayyâşî’nin naklettiğine göre Cafer es-Sâdık, “Siz bana yardım edin, ben de onlarla sizin aranızda istediğiniz gibi sağlam bir sed yapayım”⁶⁷ anlamındaki âyeti ile “İşte bundan sonra Ye’cüc ve Mecüc o seddi ne aşabildi ne de onda bir gedik açabildi”⁶⁸ anlamındaki âyetin de takiyyeye yönelik temsillerden olduğunu söylemiştir. Başka bir rivâyette ise Cafer es-Sâdık’ın bu âyetler hakkında bahsettiği temsilin açıklaması yer almaktadır. Zira o, âyetlerle ilgili şöyle bir izahta bulunmuştur: “İşte bunun gibi takiyye ile amel edildiği zaman hiçbir gedik bulamazlar. Hileleri de asla kâr etmez. Çünkü takiyye, senin ve Allah’ın düşmanı arasında oluşan ve asla gedik açılmayan sapasağlam bir kale/surdur.”⁶⁹ Normalde siyak-sibak göz önünde bulundurulduğunda Zülkarneyn peygamberden bazı insanların memlekette bozgunculuk yapan (*müfsidûne fi’l-arz*) kimselere karşı koruma talep ediliyor. O da demir kütlelerle iki dağın arasını doldurarak aşılması güç bir sed oluşturuyor. Bu sed sayesinde mağdur olan kişilerin Yecüc-Mecüc’den korunduğu ifade ediliyor. Bu durumda âyetin takiyye ile hiçbir ilgisinin olmadığı aşikârdır. Muhtemelen bu âyetteki “*sed yaparak fesattan korumak*” ile takiyyenin kelime anlamı olan “*korumak, sakınmak, tedbir almak*” arasında bir bağ kurulmuş ve sözlük anlamı üzerinden kurulan bağ sayesinde âyetin takiyye lehine yorumlanması sağlanmıştır.

3. Sabır-Takiyye İlişkisi

Sabırlı olmayı ve iyilik yapmayı salık veren âyetler de Ahbâfîlerce takiyyeye hamledilmektedir. “Ey Müminler! Allah yolunda karşılaştığınız zorluklara sabredin, kâfirlere karşı birbirinize kenetlenip onlardan daha güçlü olduğunuzu gösterin.” anlamındaki *yâ eyyuhâ-llezzîne âmenû-sbirû ve sâbirû ve râbitû*⁷⁰ âyeti normal şartlarda her ne kadar takiyyenin zıddı bir eylemi emretmekte olsa da Ayyâşî’ye göre bizatihi takiyye esnasında sabırlı olmayı ve imamların yoluna sarılmayı ifade etmektedir.⁷¹ Bunun gibi Hasan el-Askerî’ye (ö. 260/874) nispet edilen *Tefsîr*’de o,

⁶⁶ Meclisî, *Bihâru’l-Envâr*, LXXII, 425.

⁶⁷ Kehf, 18/95.

⁶⁸ Kehf, 18/97.

⁶⁹ Ayyâşî, *Tefsîru’l-Ayyâşî*, II, 351.

⁷⁰ Âl-i İmran, 3/200.

⁷¹ Ayyâşî, *Tefsîru’l-Ayyâşî*, I, 213.

“insanlara güzel söz söyleyin” anlamındaki *ve kûlû li'n-nâsi husnen*⁷² ibaresinin takiyyeye işaret ettiğini ifade etmiştir.⁷³ Bu âyetle ilgili olarak Cafer es-Sâdık, güzel söz söylemeyi geniş çerçevede yorumlamış ve şöyle demiştir: “[Takiyye gereği] onların hastalarını ziyaret edin, cenazelerine katılın, yerine göre onların lehine ve aleyhine şahitlikte bulunun, mescitlerinde onlarla birlikte namaz kılın!”⁷⁴ Aynı şekilde Bedir Savaşı’ndan bahseden Enfâl Sûresi’nde yer alan, “Allah, içinde bulunduğunuz durum itibariyle sorumluluğunuzu hafifletti; çünkü sizde zâfiyet gördü” anlamındaki *el'âne haffefe'llâhu anküm ve alime enne fiküm da'fen*⁷⁵ âyeti takiyyeye hamledilmiştir. “Allah sabredenlerle beraberdir” ifadesiyle biten bu âyetle ilgili olarak Ali b. Ebî Tâlib’in, “Hiçbir zaman insanlara böyle bir âyet inmemiştir. Ancak benim Şialarına/taraftarlarım bu şekilde güzel bir kolaylık sağlandı”⁷⁶ dediği nakledilmektedir. Bu durumda Bedir Savaşı’ndan bahseden bu âyet, Şifler’in takiyye yapmalarında bir sakınca olmadığını bilakis takiyyenin Allah’tan özel bir lütuf olduğunu ifade etmiş gibi algılanmıştır.

“İşte onlar sıkıntı ve zorluklara göğüs gerip sabrettikleri için kat be kat mü-kâfata nâil olacaklar. Bu kimseler [imanlarından dolayı muhatap oldukları] ağır sözleri ağırbaşlılık ve olgunlukla karşılarlar, kendilerine verdiğimiz maldan-mülkten hayırlı işlerde harcarlar”⁷⁷ âyeti ile “Onlar rablerinin rızasını kazanmak için sıkıntı ve zorluklara göğüs gerer, namazı hakkıyla kılar, kendilerine verdiğimiz nimetlerden gizli veya açık olarak hayırlı işlerde harcarlar, [imanlarından dolayı muhatap oldukları] ağır sözleri ağırbaşlılık ve olgunlukla karşılarlar. Mutlu son işte onların hakkıdır.”⁷⁸ anlamındaki âyet de takiyyeye yorumlanmıştır. Cafer es-Sâdık’a nispet edilen bir rivâyette o, bu iki âyette yer alan, “[imanlarından dolayı muhatap oldukları] ağır sözleri ağırbaşlılık ve olgunlukla karşılarlar” anlamındaki *ve yedraûne bil-hasenetî's-seyyie* kısmını tefsir ederken: “Takiyye gereği sabrettikleri için kat be kat mükâfata nail olacaklar” dedikten sonra âyette ağırbaşlılık ve olgunluk olarak çevrilen *hasene* kelimesinin takiyye olduğunu; ağır sözler olarak çevrilen *seyyie*’nin de kişinin takiyyeyi terkedip gerçek fikrini izhar ve ifşa etmesi anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁷⁹ Bu durumda âyet, takiyye yapanların eziyetlere katlanmaları sebebiyle onları övmektedir. Aynı zamanda takiyye yapanlara da bu âyet vesilesiyle takiyye yaptıkları dönemde sabırlı olmaları, başa gelen sıkıntı ve cefaları ağırbaşlılık ve olgunlukla karşılama gerektği telkin edilmektedir. Böylelikle de Ahbârî ekolün mensuplarına takiyyeyi bozup sırrı izhar ve ifşa etmenin doğru olmayacağı âyet sayesinde ifade edilmiş olmaktadır.

Benzer bir yoruma Fussilet Sûresi’ndeki bir âyette rastlanmaktadır: “[Ey Peygamber!] İyilikle kötülük asla bir olmaz. O halde sen kötülüğü en güzel şekilde

⁷² Bakara, 2/83.

⁷³ el-Askerî, *Tefsîru'l-İmâm el-Askerî*, s. 353.

⁷⁴ Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 420.

⁷⁵ Enfâl, 8/66.

⁷⁶ Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 414.

⁷⁷ Kasas, 28/54.

⁷⁸ Ra'd, 13/22.

⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, II, 217; el-Hur el-Âmilî, *Vesâilu's-Şîa*, XVI, 203.

sav; [sana reva görülen eza ve cefayı sabır ve tahammülle karşıla]. Böyle yaptığın da bir de bakarsın ki sana dış bileyen kimse çok samimi bir dost oluvermiş.” anlamındaki “*ve lâ teste’vî’l-hasenetü ve lâ’s-seyyieh idfe’ billetî hiye ahsen fi ize’llezî beyneke ve beynehû adâvetün ke-ennehû veliyyun hamîm*”⁸⁰ âyetinde yer alan *hasene* ve *seyyie* kelimeleri yukarıdaki gibi bir anlam takdirine uğramıştır. Cafer es-Sâdık’tan yapılan bir rivâyette o, âyetin iyilikle kötülüğün asla bir olmayacağını ifade eden kısmında yer alan *hasene* kelimesinin *ahsenu’t-takiyye/takiyyenin en güzeli* olduğunu; *kötülük* şeklinde anlamlandırılan *seyyie* kelimesinin de *gerçek düşünceyi söylemek ve etrafına yaymak* olduğunu söylemiştir. “O halde sen kötülüğü en güzel şekilde sav” şeklinde çevrilen kısımdan da aynı şekilde âyetin takiyye yapmayı emrettiğini ifade etmiştir. Sabırla devam ettirilen takiyye sonucunda da dış bileyen, düşmanlık ve zulüm yapan kişilerin dost olacağı müjdesini vermiştir.⁸¹ Furat el-Kûfî’nin (ö. 310/922) naklettiği rivâyette âyetin, “O halde sen kötülüğü en güzel şekilde sav” şeklinde çevrilen *idfe’ billetî hiye ahsen* kısmı Cafer es-Sâdık’a sorulduğunda o, kötülüğü en güzel şekilde savmanın “*susmak*” olduğunu söylemiştir. Sonra da “Bir toplulukta bulunacaksın, onların dostluğunu ve sevgisini kazanacaksın ama onlar senin din konusunda ne düşündüğünü ve ne yaptığını bilmeyecekler.” diyerek susmadan kastettiği şeyin izahını yapmıştır.⁸² Bu yoruma benzer biçimde âyetin tefsir edilmiş tarzına İsrâ Sûresi’nde rastlamaktayız. İlgili âyetin, “Malını mülkünü har vurup harman savurma!” anlamına gelen *ve lâ tubezzir tebzîrâ*⁸³ kısmıyla ilgili olarak Ayyâşî, “Ali’nin velâyetini yaymamak” şeklinde bir yorum nakletmiştir. Sonraki nakilde de Allah’ın fesadı sevmeyeceği de ifade edilerek, takiyyenin gerekli olduğu yerde fesada sebep olmamak için susmak ve takiyye kullarına sıkı sıkıya bağlı kalmak gerektiği ifade edilmiştir.⁸⁴

4. Sırrı İfşâ-Takiyye İlişkisi

Sabırlı olmanın yani takiyyeyi en güzel ve en iyi şekilde yapmanın önemi ne kadar büyükse, sabırlı olmayıp takiyye döneminde sırrı ifşa etmek de aynı derecede yerilen bir davranıştır. Ahmed b. Muhammed el-Berkî (ö. 274/887), *el-Mehâsin* adlı eserinde Kur’ân’ın buyruğu icabı bu konuya dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. İlgili âyette: “Başlarına gelen bütün belaların sebebi, Allah’ın âyetlerini inkâr etmeleri ve hiç hakları olmamasına rağmen bazı peygamberleri öldürmeleiydi. Bu cüretleri ise Allah’a isyan etmiş ve haddi aşmış olmalarının bir göstergesiydi”⁸⁵ buyrulmaktadır. Berkî’nin naklettiği rivâyete göre, Cafer es-Sâdık bu âyet hakkında: “Allah adına yemin olsun ki onlar peygamberleri kılıçla öldürmediler. Halbuki onlar, sadece peygamberlerin sırlarını yayarak düşmanlarına ifşa etmişlerdi. Fakat bu yöntemle peygamberlerin öldürülmelerine sebep oldular.” şeklinde

⁸⁰ Fussilet, 41/34.

⁸¹ Küleynî, *el-Kâfî*, II, 218; el-Hur el-Âmilî, *Vesâilu’s-Şîa*, XVI, 206.

⁸² Furat el-Kûfî, *Tefsîru Furat el-Kûfî*, s. 385.

⁸³ İsrâ, 17/26.

⁸⁴ Ayyâşî, *Tefsîru’l-Ayyâşî*, II, 288-289.

⁸⁵ Âl-i İmran, 3/112.

bir açıklama yapmıştır. Başka bir rivâyette ise Cafer es-Sâdık: “Allah adına yemin olsun ki onlar, peygamberleri ne elleriyle vurarak ne de kılıçlarıyla öldürdüler. Ancak onlar peygamberlerin sözlerini işittiler ve derhal yaydılar. Bundan dolayı peygamberler yakalandı ve öldürüldü. İşte öldürme, düşmanlık ve ma’siyet bu şekilde meydana geldi.” diyerek takiyye döneminde sabırlı olmak gerektiğini, takiyyeyi terk etmenin bir bedeli olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶ Meclisî’nin naklettiğine göre Bakara sûresinde yer alan, “Başlarına gelen bütün bu belaların sebebi, Allah’ın lütfetiği onca nimete nankörlükle karşılık vermeleri, hiçbir hakları ve haklı gerekçeleri bulunmamasına rağmen kimi peygamberleri alçakça öldürmeleriydi. Kısacası bütün bu belalar, Allah’a isyan edip haddi aşmış olmalarının neticesiydi”⁸⁷ anlamındaki âyet de aynı şekilde bu bahsi geçen yorumları ifade etmektedir.⁸⁸

Söz konusu yorum biçiminden anlaşıldığı gibi takiyye yapmamak, İmamın veya Şîilerin başına gelecek belalara sebep olmak anlamına gelmektedir. “Sebep olan yapan gibidir” kaidesi gereğince de takiyye yapmayan veya sırrı ifşa eden kişi, İmamın veya taraftarlarının başına gelen sıkıntı ve öldürülmelerden mesul olmaktadır. Yahudiler sadece sırrı ifşa etme yoluyla öldürülmeye sebep olmuşlardı. Ama âyet, “hiçbir hakları ve haklı gerekçeleri bulunmamasına rağmen kimi peygamberleri alçakça öldürmeleri” şeklinde, onların bu öldürülmeden sorumlu olduklarını belirtmiştir. Bu yönüyle takiyye yapmayarak Şîilerin ölümüne sebep olan, onları öldüren gibidir veya zulme maruz kalmalarına sebep olan da zulmü yapan gibidir. Bu hususta Berkî’nin bu bağlamda naklettiği bir rivayette, “Onlara güvenlik veya korkuya dair bir haber geldiğinde, doğru olup olmadığını araştırmadan ve yaymakta mahzur bulunup bulunmadığını danışmadan hemen onu yayarlar.”⁸⁹ âyeti de insanları, takiyye ile gizlenmesi gereken bir şeyi ifşa etmenin zararlarından sakındırmaya hamledilmektedir.⁹⁰

5. İtaat-Takiyye İlişkisi

Ahbârî bazı alimlere göre takiyye uygulaması, bizzat Kur’ân âyetlerinde Allah tarafından emredilmekte ve bu hususta hassas olunması gerektiği vurgulanmaktadır. Zira Kur’ân’da yer alan, “Müşriklerin Allah’tan başka ilahlık/tanrılık yakıştırdıkları şeyler/putlar hakkında kötü/hakaretamiz sözler söylemeyin. Aksi halde onlar da öfkeye kapılıp taşkınlık ve densizlikle Allah hakkında kötü sözler söylerler”⁹¹ anlamındaki âyet ile “Ona [Firavun’a] tatlı dille, yumuşak bir üslupla hitap edin” alamındaki *fe-kûlâ lehû kavlen leyminen*⁹² âyeti tam da bu hususu kastetmektedir.⁹³ Aynı şekilde Cafer es-Sâdık’a nispet edilen bir rivâyette kendisine “Biz, mescitte size söven düşmanlarımızı yücelten bir adam gördük” denildiğinde, “-Allah ona lanet etsin- Ne oluyor da bize

⁸⁶ Berkî, *el-Mehâsin*, I, 256.

⁸⁷ Bakara, 2/61.

⁸⁸ Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 420.

⁸⁹ Nisâ, 4/83.

⁹⁰ Berkî, *el-Mehâsin*, I, 256.

⁹¹ En’am, 6/108.

⁹² Tâhâ, 20/44.

⁹³ Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXII, 439.

düşmanlık yapıyor!” şeklinde mırıldanmış⁹⁴ ve sonra da bu âyeti okuyarak bu tür kim- selere takiiye gereği karışılmaması, karşılık verilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Taraftarlarını teskin etme amaçlı olsa gerek ki sonra, “Kim Allah’ın velisine sövse/hakaret ederse Allah’a sövmüştür” diyerek, hatta Hz. Peygamber’den de bu konuyla ilgili, “Ya Ali, sana hakaret eden bana hakaret etmiştir. Bana hakaret eden de Allah Teâlâ’ya hakaret etmiştir”⁹⁵ dediğini naklederek gereken cezayı Allah’ın vereceğini ifade etmiş görünmektedir. Şeyh Sadûk gibi Ahbârî ekole mensup olan Ayyâşî’ye göre, “Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın”⁹⁶ âyetinden kastedilen de yine takiiyedir. Zira takiiye tehlikeden korunmak amacına yöneliktir. Bu yönüyle âyet, hem takiiyenin muhtevasını ifade etmekte hem de takiiyeyi emretmektedir.⁹⁷

Ayrıca, “Din uğrunda size savaş açmamış, sizi yurdunuzdan çıkarmaya kalkış- mamış [veya buna destek de olmamış] müşriklere gelince, Allah onlarla iyi ilişkiler kurmanızı, kendilerine adaletli davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah adaletli davra- nanları sever. Allah sadece din uğrunda size savaş açmış, sizi yurdunuzdan çıkarmış ve çıkarılmanız için müşriklere destek sağlamış kimseleri dost edinmenizi yasaklar. On- larla dostluk kurup birlik olanlar, zalimlerin/kâfirlerin tâ kendileridirler.”⁹⁸ âyeti de Ahbârî düşüncede mutlak surette kâfirlere düşman olmak gerektiğini ifade etmek- tedir. Ancak bununla birlikte müşriklerle takiiye gereği iyi ilişkiler kurmak ve onlara karşı adaletli davranmakta herhangi bir sakınca olmayacağını vurgulamaktadır. Müş- rikler ile iyi geçinmeyi ve onlara karşı adaletli davranmayı emreden bu âyeti, takiiyenin delili olarak görmek mümkündür. Çünkü müşriklerle ancak takiiye yapıla- rak iyi geçinmek söz konusu olabilir.⁹⁹ Modern dönem Şîî ulemeden Allâme Tabatabâî ise söz konusu âyetle ilgili olarak İslâm’a davet konusunda kaba saba konuşmak yerine yumuşak bir üslup kullanmanın (kavl-i leyyin) bir tür metot olduğunu söylemekle ye- tinmiş ve âyetin takiiye ile bağlantılı olduğuna dair bir şey söylememiştir.¹⁰⁰

6. Takvâ-Takiiye İlişkisi

Ahbârîlerin takiiye konusunda öne sürdüğü ilgi çekici bir yorum, *takvâ* kelimesi- nin *takiiye* şeklinde anlaşılmasıdır. Hucurât Sûresi’ndeki: “Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi farklı kimliklerinizle tanıyıp yardımlaşmanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Ama şunu da bilin ki Allah katında en değerli olanınız, en takvalı/O’nun emir ve yasakları konusunda en duyarlı en dikkatli olanınızdır. Şüphesiz

⁹⁴ Şeyh Sadûk’un naklettiği bir rivâyette, Cafer es-Sâdık’ın sonraki tavsiyelerine binaen ilk etapta “-Allah ona lanet etsin- Ne oluyor da bize düşmanlık yapıyor!” şeklinde bir karşılık vermesi takiiye ile ilgili söylemiş olduğu ifadeler göz önünde bulundurulunca çelişkili gibi gelebilir. Ancak rivâyetin orijinalinde yer alan (ما له - لعنه الله - يعرض بنا) ifadesi Cafer es-Sâdık’ın kendi taraftarları içerisinde haberi aldıktan sonra

fevrî biçimde mırıldanmış olmasını akla getirmektedir.

⁹⁵ Şeyh Sadûk, *el-İtikâdât*, s. 107-108.

⁹⁶ Bakara, 2/195.

⁹⁷ Ayyâşî, *Tefsîru’l-Ayyâşî*, I, 87.

⁹⁸ Mümttehine, 60/8-9.

⁹⁹ Bk. Şeyh Sadûk, *el-İtikâdât*, s. 108.

¹⁰⁰ Tabatabâî, *Tefsîru’l-Mizân*, XIV, 154.

Allah, her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olandır.”¹⁰¹ anlamındaki âyette geçen takvâ kelimesinin anlamı için Cafer es-Sâdık’a nispet edilen bir rivâyette o, takvâ kelimesinin bir türevi olan *etkâküm* kelimesini *takiyye* anlamına hamletmiştir. Bununla da Allah katında en değerli olanın takiyyeyi en iyi bilen kişi olduğunu vurgulamak istemiştir.¹⁰²

Aynı şekilde bu âyetle ilgili olarak Meclisî, Ali er-Rıza’nın: “Sizin en üstünüzünüz Ka-imimizin zuhurundan önce takiyye konusunda en sebatkâr olanınızdır”; Ali en-Nakî’nin (ö. 254/868) de: “Allah katında en üstünüzünüz takiyyeye uyma konusunda en şiddetlinizdir.” dediklerini nakletmiştir.¹⁰³ Bu durumda âyetin ilgili kısmını, “Ama şunu da iyi bilin ki Allah katında en değerliniz takiyye konusunda en hassas olanınızdır” şeklinde anlamak gerekmektedir. Esasen sözlükte takiyye ile takvâ kelimesi arasında bir soydaşlık kurmaya çalışanlar¹⁰⁴ olsa da terimsel olarak bu kavramların birbirine yakın olmalarından bahsetmek imkân dâhilinde değildir. Zaten bu yorum biçimi Usûlîler ve son dönem Şîî müellifler tarafından makul görülmemiş olsa gerektir ki bu âyetin meali Ahbârîler’de olduğu gibi takvaya göre yorumlanmamış ve âyet takiyye ile hiçbir şekilde irtibatlandırılmamıştır.¹⁰⁵ Bu durum modern dönemde yaşanan zihinsel dönüşümün boyutlarını göstermesi bakımından ayrı bir önemi haizdir. Erken dönemlerde Şîî toplumlara uygulanan baskı ve şiddet neticesinde bu şekilde aşırı denebilecek türden yorumların üretilmiş olabileceği düşünülebilir. Son dönemlerde ise siyasî rahatlamaya bağlı olarak takiyye sadedinde bu tarz yorumlara ihtiyaç olmamıştır.

Sonuç

Takiyye Şia’nın bilhassa Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaşadığı siyasî baskıların sonucu olarak mezhebî bir doktrin haline getirdiği meselelerden birisidir. Başlangıçta can korkusundan, tamamen insanî bir kaygı neticesinde meşrû görülmüş ve ortaya çıkmıştır; fakat daha sonraları takiyye siyasî iktidarı ve mezhebi, her yere yayabilmek için kullanılan bir prensip haline gelerek farklı bir şekle bürünmüştür. En başta Hz. Peygamber’e nispetle takiyyenin dinî esaslardan namazla eşdeğer tutulduğuna ve gövdede başın konumu gibi dinde önemli bir konumu olduğuna yönelik rivâyetler nakledilerek söz konusu telakki sağlam temellere dayandırılmaya çalışılmıştır. Sonrasında ise imamlara nispet edilen birçok söylemle de son derece gerekli bir mesele olarak gösterilmeye gayret edilmiştir. Ancak Usûlîler, mutlak takiyye anlayışını benimseyen Ahbârîlere tepki bağlamında bu konuya yeni boyutlar ve sınırlamalar getirerek daha mutedil bir metot benimsemişlerdir. Ahbârîler’in takiyyenin mutlak veya azimet olduğu iddiası ilk dönemlerde uygulan baskı ve şiddete bağlanabilir. Usûlîler’in daha yumuşatılmış bir anlayışla ruhsat olduğunu söylemeleri de siyasî rahatlamayla izah edilebilir.

İmâmîyye’nin selef ve halefler grupları arasında her ne kadar muhtelif anlayışlar olsa da genel olarak takiyye, temel bir mezhebî prensiptir. Şia, bu prensibi temellendirmek ve meşrulaştırmak için tarihî verilerin yanı sıra âyet ve hadislerden yoluna başvurur.

¹⁰¹ Hucurât, 49/14.

¹⁰² Şeyh Sadûk, *el-İtikâdât*, s. 108; el-Hur el-Âmilî, *Vesâilu’s-Şia*, XVI, 212.

¹⁰³ Meclisî, *Bihâru’l-Envâr*, LXXII, 396, 398.

¹⁰⁴ Bk. İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, XV, 426.

¹⁰⁵ Bk. Turabî, *Kur’ân-ı Kerîm ve Meâlî*, s. 516.

rak ideolojik bir okuma biçimi geliştirdi. Şia'nın takiiye konusunda Kur'an'a yaptığı müracaatta öne sürdüğü en çarpıcı yorum biçimi, *takvâ* kelimesinin takiiye şeklinde yorumlanmasıdır. Bunun dışında sabırlı olmayı; başa gelen sıkıntı ve cefaları ağırbaşlılık ve olgunlukla karşılamak gerektiği; insanlara karşı iyilik etmeyi ve güzel muamelede bulunmayı içeren/öğütleyen âyetler de takiiye yapmaya hamledilmektedir. Böylelikle de Şia taraftarlarına takiiyeyi bozup sırrı izhar ve ifşa etmenin doğru olmayacağı; bu tarz eylemlerde bulunan bir kimsenin din kardeşlerinin başına gelen baskı, zulüm ve öldürme gibi kötü durumlardan mesul olacakları âyetler sayesinde ifade edilmeye çalışılmıştır. Hatta Şia'ya göre takiiye uygulaması, Kur'an'da bizzat Allah tarafından emredilmekte ve bu hususta hassas olunması gerektiği vurgulanmaktadır.

Asıl itibariyle Kur'an üzerinden yapılan bu tür teviller aşırı yorum kabilindedir. Bu tarz yorumlar ve üretilen rivâyetler mezhebî/siyasî saik, kaygı ve taassuptan kaynaklandığı izlenimi vermektedir. Esasen takiiye, Şia'nın, imamet nazariyesini merkeze aldıkdan sonra geri kalan inançlarını imamet ekseninde oluşturmasının bir sonucu olarak düşünülebilir. Şia'nın önemle üzerinde durduğu ve her biri özünde siyasî görünüşte itikadî olan imamet, ismet, bedâ, gaybet, rec'at ve nihâyet takiiye gibi bütün meseleler, aralarındaki helezonik/sarmal bağdan dolayı birbirinin ya sebebi ya da sonucu olarak ortaya çıkmış ve süreç içerisinde mezhebî bir doktrin haline gelmiştir. Neticede her mezhep gibi Şia da kendini meşrulaştırabilmek ve diğerini ötekileştirmek için Kur'an'dan referans edinme girişimlerinden uzak kalamamıştır.

Kaynakça

- el-Alevî, Muhammed b. Akil, *en-Nesâihü'l-Kâfiye*, thk. Gâlib eş-Şâbinder, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, yy., 1427/2006.
- el-Askerî, Hasan b. Ali, *Tefsîru'l-İmâm el-Askerî*, thk. Medresetü'l-İmâm Mehdî, Kum 1409.
- Ayyâşî, Ebu'n-Nazr, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, thk. el-Hâc es-Seyyid Hâşim, el-Mektebetü'l-İlmiyye el-İslâmiyye, Tahran ty.
- Berkî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mehâsin*, thk. Celaleddin el-Huseynî, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, Tahran 1370.
- Bilgin, Orhan, "Kesrevî, Seyyid Ahmed", XXV, 311, *DİA*, Ankara 2002.
- Dalkılıç, Mehmet, *Şia, Havâric ve Ehl-i Sünnet'te Takiiye*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992.
- , "Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak "Takiiye", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/7, ss. 113-139, İstanbul 2003.
- , "Sembolik Anlatımın Siyasal Bir Araç Olarak İşlevselleşmesi ve Bâtınî Mezheplerde Gizli Dil", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/2, ss. 125-142, 2005.
- Demircan, Adnan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- Ekinci, Mustafa, "İmamiyye Şiası'nda Takiiye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, ss. 29-50, Şanlıurfa 2006.
- Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- Fıglalı, Ethem Ruhi, *İmâmiyye Şiası*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Furat el-Küfî, Furat b. İbrahim, *Tefsîru Furat el-Küfî*, thk. Muhammed el-Kazım, Müessesetu Vezâreti's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-İslâmî, Tahran 1410/1990.
- Hakyemez, Cemil, *Gaybet İnanıcı ve Şiilik'teki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- , "Şiî Takiiye İnanıcının Teşekkülü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlhiyat Fakülte Dergisi*, III/6, ss. 129-146, 2004.
- el-Hur el-Âmilî, Muhammed b. Hüseyin, *Vesâilu's-Şia (Âli'l-Beyt)*, thk. Müessesetu Âli'l-Beyt, Kum 1414.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl, *Lisanu'l-Arab*, Daru't-Tevfikîyye, Kahire ty.
- İlhan, Avni, "Şia'da Usûlü'd-Dîn", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, ss. 409-433, İst. 1993.

- , "Takiyye, Doğuşu ve Gelişmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Der. S. 2.* ss. 157-176, İzmir 1985.
- Kartaloğlu, Habib, "İmamiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, XIII/24, s. 193-216.
- el-Kâtib, Ahmed, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi -Şûrâ'dan Velâyet-i Fakîhe-*, çev. Mehmet Yolcu, Ankara 2005.
- Kaysarî, Ali, "İnâyet, Hamîd", XXII, ss. 266-267, *DİA*, İstanbul 2000.
- el-Kuleynî, Ebû Ca'fer, *el-Kâfî*, thk. Ali Ekber el-Ğifârî, Dâru'l-Kutubu'l-İslâmî, Tahran 1363.
- Kummî, Ebu'l-Hasan, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. es-Seyyid Tayyib el-Musevî, Daru'l-Kitâb, Kum 1404.
- Meclisî, Allâme Muhammed, *Bihâru'l-Envârî'l-Câmia li-Dureri'l-Eimmeti'l-Athâr*, thk. Muhammed el-Bâkır el-Behbûdî, Dâru İhyâ, Beyrut 1403/1983.
- Musevi, Musa, "Takiyye", çev. Doğan Kaplan, *Selçuk Üni. İlahiyat Fak. Der.* 2003/16, ss. 275-285, Konya 2003.
- Öz, Mustafa, "İmâmiyye", *DİA*, XXII, ss. 207-208, İstanbul 2000.
- , eş-Şek'a, Mustafa Muhammed, "İsmâiliyye", *DİA*, XXIII, İstanbul 2000.
- Üzümlü, İlyas, "Şia", *DİA*, XXXIX, ss. 111-123, İstanbul 2010.
- , "Takiyye", *DİA*, XXXIX, ss. 453-454, İstanbul 2010.
- , "Usûliyye", *DİA*, XXXII, ss. 214-215, İstanbul 2012.
- Öztürk, Mustafa, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.
- Reyşehrî, Muhammedî, *İmamet ve Rehberiyet Felsefesi*, çev. Ünal Çetinkaya, Endişe Yay., Ankara 1991.
- Rızvanî, Üstad Ali Asker, *Kur'ân ve Sünnet Işığında Ehlibeyt Mektebi*, çev. Ebulfez Kocadağ, Kevser Yay., İstanbul ty.
- es-Semâhicî, Abdullah, "İmâmiyye Şiası'nın İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar", çev. İbrahim Kutluay, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, IV/7, ss. 137-153, Şirnak 2003.
- Sofioğlu, Şerafettin, *Takiyye Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE. Erzurum 2001.
- Strothmann, R., "Takiya", *İA*, XI, ss. 679-681, İstanbul 1979.
- es-Semâhicî, Abdullah, "İmâmiyye Şiası'nın İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar", çev. İbrahim Kutluay, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, IV/7, ss. 137-153.
- Şeriati, Ali, *Ali Şiası Safevî Şiası*, Fecr Yayınları, Ankara 2009.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh, *Evâilu'l-Makâlât*, thk. İbrahim el-Ensârî, Dâru'l-Müfid, Beyrut 1414/1993.
- , *Tashîhu'l-İ'tikâdâtî'l-İmâmiyye*, thk. Hüseyin Dergâhî, Dâru'l-Müfid, Beyrut 1414/1993.
- Şeyh Sadûk, Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh el-Kummî, *el-İ'tikâdât fî Dîni'l-İmâmiyye*, thk. İsmâil Abdusseyyid, Dâru'l-Müfid, Beyrut 1414/1993.
- Tabatabâî, Allame Seyyid, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetu Matbûâtî İsmâiliyyân, Kum 1390/1981.
- , *İslâm'da Şia*, çev. Kadir Akaras-Abbas Kazimi, Kevser Yay., İstanbul 1993.
- et-Tabersî, Ebû Ali, *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1406/1986.
- Turabi, Murtaza, *Kur'ân-ı Kerîm ve Meâli*, thk. Seyyid Seccad Hüseyini, Kevser Yayıncılık, İstanbul ty.
- Uyar, Mazlum, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri Ahbârîlik*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.
- Yurdagür, Metin, "Ahbâriyye", *DİA*, İstanbul 1988, I, ss. 490-491.